

С.С.Падалка*

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЮ 1990–2000-х рр.: ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

На основі вперше введених у науковий обіг документів і матеріалів розглядаються загальні тенденції соціально-економічних змін в українському селі після проголошення державної незалежності. У світлі сучасних концептуальних підходів до вивчення історичних подій і явищ широко показана результативність аграрної політики, протекціонізму держави щодо сільського господарства, зокрема у сфері таких ключових елементів, як власність, інвестиційно-фінансове, матеріально-технічне забезпечення потреб села. На основі аналізу політичних, правових, соціально-економічних чинників розглянуті процеси у соціальному середовищі сільських трудівників.

Проголошення державної незалежності, крім глибинних суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій, започаткувало перехід українського села від аграрної системи радянських часів до нової, яка характерна для демократичного суспільства з ринковою економікою. Початок цього процесу виявився надто болючим і супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої, нагромаджуваної за минулі десятиріччя «негативної якості» суспільства і людини, легковажністю політичної та інтелектуальної еліти, її намаганням створити передусім сприятливі умови для первісного нагромадження капіталу, нехтуючи при цьому справою формування соціально прийнятної моделі розвитку. Лєвова частка зусиль та енергії політиків, представників економічної думки, громадськості спрямовувалася на забезпечення швидкої зміни форм власності та найбільшу приватизацію засобів виробництва.

Сільські громадяни найгостріше відчули наслідки руйнування старого (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) господарського механізму та параліч системи виробничих зв'язків. Соціально-економічна криза на селі виявилася більш глибокою, ніж загальносуспільна, стала наслідком традиційного радянського підходу державної влади України у ставленні до нього. На рівні управлінської ланки село продовжувало ототожнюватись із сільським господарством, розумілося передусім як соціальна база аграрного сектора економіки, а проблеми розвитку оцінювалися винятково через призму виробництва. Слабкість і непослідовність агрополітичних рішень влади обумовлювалися відсутністю методології їх вироблення, формування стратегічних цілей та локальних програм. Агрополітика продовжувала розумітись акцією держави, спрямованою на зміни у сільському господарстві без фіксації самої її суті, наголошувалося на практичній спрямованості її реалізації з обов'язковим виділенням держави як основного суб'єкта процесу. Вона виявлялася поза контекстом загальної державної політики і не визначала принципових цілеустановок, методів і засобів їх реалізації в галузі стратегії і тактики.

Часто непродуктивно в цьому контексті працювали і виконавчі органи влади. Міністерство агрополітики концентрувало аграрну бюрократію, в більшості своїй незацікавлену в реформах і змінах, крім того, привчену бачити свою роль не в управлінні, а в участі у процесі розподілу матеріально-фінансових ресурсів та контролю їх потоків. Відповідно вона чинила опір змінам і була органічно зацікавлена в руйнації виробництва, вбачаючи в цьому передусім вигоду особисто-го збагачення. До цього додавалася низка суб'єктивних факторів. Практично ро-

* Падалка Сергій Семенович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

бота всіх міністрів Міністерства сільського господарства України, які працювали протягом 1991–1997 рр., блокувалася різного роду обставинами: О.Ткаченко (як політичний конкурент піддавався політичному шантажу), В.Ткачук (поплатився за невміння маневрувати у хитросплетіннях державного механізму), Ю.Карасик (звільнився за корупційними скандалами і відкриттям кримінальних справ), П.Гайдучський (був усунутий за «звинуваченням у т.зв. радикалізмі»), А.Хорішко (арештований за звинуваченням у розкраданні державних коштів).

Як результат, у державній стратегії часто зміщувалися акценти, зокрема щодо необхідних пріоритетів розвитку. Сталося так, що у політичних дискусіях навколо можливих варіантів реконструктивної колгоспно-радгоспної системи політики поділилися на дві групи: одні з більш амбіційними поглядами пропонували її ліквідувати та залишити фермерські господарства; поміркованіші вважали, що шлях суцільної деколективізації є згубним; вчені-аграрії пропонували обрати шлях поступового досягнення плюралізму форм господарювання, реформуючи діючі підприємства з тим, щоб зберегти й велике виробництво на селі. Незважаючи на розмаїття думок і поглядів, створити системну модель організаційних змін не вдалося. Практичні кроки державної влади здійснювалися за схемами, скопійованими з програм російських реформ методом проб, допускаючи при цьому безліч помилок. Деякі політичні сили (лівого спектра), що концентрувалися передусім у Верховній Раді, переслідуючи насамперед кон'юнктуру ціль, вважали здатність сільського господарства виробити 32 млн т зерна підтвердженням потенції його саморозвитку.

Таким чином, вироблення аграрної політики в Україні відбувалося на тлі постійної боротьби прихильників реальної капіталізації аграрних відносин, розвитку ринку, які б забезпечили справжню конкуренцію та диференціацію на селі з прихильниками ідеї соціальної рівності та справедливості. Саме перевага останніх і призводила до непослідовних дій і затримки ефективного реформування аграрного виробництва. Слід сказати про перші невдалі спроби демонтажу колгоспно-радгоспної системи та створення на базі колгоспів альтернативних форм господарювання. Бізнес-групи, які мали політичну й адміністративну підтримку у вищих ешелонах української влади, намагалися процес створення нових організаційних структур спрямувати в річище власної вигоди.

Унаслідок цього був обраний саме руйнівний шлях, який відповідав насамперед інтересам цих впливових сил. У влади не було бажання протистояти хаосу і беззаконню, криміналізації торговельно-економічних відносин, розкраданню бюджетних коштів, розбазарюванню майна сільгоспідприємств «підприємливою» частиною їх керівників. Із цією метою не створювали і дієвих запобіжників, які б могли унеможливити стрімкий економічний спад господарств, які функціонують. Реально ж, по-варварськи, вщент знищувалися матеріально-речові елементи продуктивних сил села. Економічне і фінансове знекровлення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і держгоспів, головним чином, за допомогою ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію й численних податків призвело до їх масової збитковості. З 10,5 тис. колективних господарств, які функціонували на 1999 р. і володіли 65% сільгоспугідь, лише половина здійснювали господарську діяльність. У решти господарств не було в наявності техніки. Отже, обробляти землю не було чим, вони залишалися колективними лише де-юре, а земля здавалася в оренду приватним структурам, або зовсім не оброблялася¹.

Система господарювання на селі, що склалася на 1998 рік, практично не функціонувала. Незважаючи на те, що держава вклала 4,7 млрд грн асигнувань у матеріально-технічні ресурси, 93% господарств залишалися збитковими, у той час як приватний сектор, не маючи державної підтримки, приніс 30 млн грн прибутків². Звичайно, збільшення частки приватного сектора у виробництві

сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектора, який із кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Отже, виникла досить загрозлива ситуація: потрібно було щось робити з колективними господарствами, які практично існували лише на папері. Виходячи з цього, Президент України вимушений був адміністративними важелями просувати реформу і видати 3 грудня 1993 р. Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Встановлювалися нові завдання і жорсткі (6 місяців) терміни перетворення колективних підприємств у приватні та укладання із селянами-власниками земельних паїв договорів з обов'язковим зазначенням орендної плати. Протягом року після введення в дію президентського указу 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис. приватних господарських структур, серед яких господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно-орендні – 20%, фермерські господарства – 8%³.

Особливістю було те, що зберігалася цілісність земельних і майнових комплексів більшості КСП. Понад 85% договорів оренди селяни укладали з правонаступниками колективних господарств, 10% – із підприємницькими структурами і тільки 5% – із фермерами⁴. Разом із тим слід підкреслити, що в більшості випадків порушувався принцип вільного виходу з КСП селян зі своїм земельним і майновим паєм. Державні структури досить часто тиснули на селян і керівників господарств, аби ті не чинили опір ліквідації тієї чи іншої виробничої структури, примушували їх підтримувати заяви на зразок доцільності «руйнування колгоспів і продажу землі». Такий тиск могли витримати лише міцні колективні господарства, які зберегли цілісність трудових колективів, їх впевненість у власних силах та рішучість у захисті власного підприємництва.

Разом з утвердженням в Україні багатукладної економіки проходило випробування різних форм виробничих підприємств: поряд із великими державними і КСП створювалися господарські товариства (переважно акціонерні), приватно-орендні з участю іноземних інвестицій, кооперативи тощо. Через недосконалість нормативно-правового регулювання при акціонуванні майна колективних господарств не вдавалося уникнути небезпеки втрати селянами через рух акціонерного капіталу права власності на земельні паї, яке засвідчувалося в сертифікатах. Селяни досить стримано ставилися до такої практики. А тому створювалися неповноцінні акціонерні товариства, до статутного капіталу яких вводилося лише майно членів господарства – земля до нього не включалася.

Успішно і продуктивно могли діяти акціонерні товариства, в основу яких закладався іноземний капітал. Своєрідним серед них стало ВАТ «Контрольне об'єднання», до складу якого увійшли українсько-американське спільне підприємство в Києві, яке займалося постачанням комплектуючої електроніки для комп'ютерів, та КСП імені Куйбишева села Волокитине Путивльського району Сумської області. За згодою між колективами створювалася єдина структура з двома підрозділами: перший зберігав свою назву і спеціалізацію, другий (КСП) перетворювався у сільськогосподарський цех⁵.

У 1994–1995 рр. на Львівщині в акціонерні товариства перетворилися 127 КСП, в яких запроваджувався внутрішньогосподарський розрахунок. Учасникам об'єднань періодично виплачувалися дивіденди, проявлялося піклування про соціальний захист працівників. На квітень 1996 р. в Україні акціонерними товариствами стало понад 4% колгоспів і 1,2% реформованих радгоспів⁶. У 2002 р. діяло 828 господарств такого типу, які сконцентровано переважно в Центрі, на Півдні та Сході, в тих регіонах, де свого часу діяли великі радгоспи, які спеціалізувалися на вирощуванні рослинницької і тваринницької продукції⁷. Позитивні набуток у господарюванні цих формувань зумовлювалися в основному вдалою внутрішньогосподарською реструктуризацією, коли само-

стійно й ефективно працювали невеликі первинні колективи (цехи, малі підприємства). Виробничий ефект досягався тут не тільки через функціонування приватної власності, скільки можливістю привласнювати результати діяльності невеликого трудового колективу. Разом із тим переважна частина АТ була збитковою, а тому акціонери (селяни) не завжди мали змогу одержувати дивіденди на акції, в тому числі у грошовому виразі.

В Україні з'явилися приклади ефективного функціонування приватно-орендних колективів. У 1999 р. працювало близько 40 великих агропромислових підприємств (фірм, концернів, агрокомбінатів тощо)⁸. В агрофірмі «Манжелія» на Полтавщині орендна плата ставилась у залежність від рівня врожайності та рентабельності. Однією з кращих комерційних структур у регіоні аграрного профілю вважалась агрофірма «Агро-Сула», власником якої був американець українського походження Ю.Фещенко-Чопівський, – аграрій із діда-прадіда організував сучасне виробництво, орендуючи кілька гектарів землі, він також багато робив для навчання кадрів, у тому числі і в США. Але в такій практиці було й чимало негативного. Іноземні і вітчизняні підприємці вирощували на орендованих землях здебільшого соняшник і кукурудзу, що дало змогу забезпечити максимальний прибуток на вкладений капітал. Тваринництво, виробництво різноманітних технічних культур, овочів, фруктів та іншого, потрібного для повноцінного харчування українців, підприємців не приваблювало. Крім того, продукція, що вирощувалася, вироблялася для експортних цілей. Не залучалися вони і до вирішення соціальних проблем села⁹. На березень 1996 р. в Україні діяло 300 агрофірм. Найбільше їх було у Чернівецькій області (33), Хмельницькій (28), Черкаській (17), Тернопільській (160), Одеській (15), Київській (14)¹⁰. Провідні фахівці з Інституту економіки НАН України були переконані, що функціонування приватних агрофірм, по-перше, усувало перешкоди (через оренду) на шляху до притоку іноземних капіталів в аграрну сферу. Ставало очевидним, що для держави вигідно створювати спільні підприємства за участю іноземного капіталу, які б виробляли різноманітну сільгосппродукцію та організовували її переробку¹¹.

На відміну від світових традицій, кооперація в Україні не набула широкого розвитку навіть після прийнятого Верховною Радою України «Про сільськогосподарську кооперацію» (липень 1997 р.), який визначив правові, організаційні, економічні й соціальні умови діяльності кооперативів та їх об'єднань. У 1998 р. налічувалося кілька сот виробничих кооперативів, зосереджених у Запорізькій, Одеській, Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях¹². У ряді областей кооперування охопило насамперед тваринництво і підприємства, що переробляли його продукцію. Так, на Львівщині з'явилася широка мережа кооперативів «Маслосоюзу», у складі якої функціонували як виробничі, так і інші господарсько-збутові структури¹³. Слід підкреслити, що ставлення до кооперативної форми господарювання було упередженим. У країнах із розвинутою ринковою економікою виробничих кооперативів безпосередньо у сільському господарстві мало, а переважають вони у сфері переробки. Розвиток фермерства в Україні в перспективі буде постійно потребувати різноманітної системи кооперативів: постачальницьких і збутових, переробних, агросервісних.

Після прийняття Верховною Радою України у листопаді 1996 р. Закону «Про промислово-фінансові групи», в Україні з'явилися нові для неї господарські структури в агропромисловому комплексі. Перша з них почала діяти у Бердичівському районі на Житомирщині. Її засновниками виступили: комерційний банк «Амакс», 8 КСП, 2 хмелерадгоспи, фірма «Агромашсервіскомплект», товариство з обмеженою відповідальністю «Сигма», концерн «Укragросервіс» та агрофірма «Соколівка» з Черкаської області¹⁴. Завдяки застосуванню усіх форм інтеграції (через капітал і фінанси, структуру управління, технічну й цінову по-

літику) цій промислово-фінансовій групі вдалося досягти помітних економічних успіхів.

На кінець 2000 р. в Україні залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які з різних причин не стали справжніми приватними господарствами¹⁵. Вони набули форми кооперативів із численними засновниками і мало чим відрізнялися від колишніх КСП, а точніше – від колгоспів і радгоспів. За даними офіційної статистики, у 2004 р. налічувалося 8172 господарських товариства, 4054 приватних сільськогосподарських підприємства, 1727 виробничих сільськогосподарських кооперативів, 395 державних сільськогосподарських підприємств і 1694 господарства різних типів¹⁶. Отже, як бачимо, система сільського господарства, що склалася, була представлена трьома соціально-виробничими елементами: дрібномасштабними, великомасштабними і середньомасштабними. Провідне місце у структурі землекористування посідали великомасштабні елементи, які охоплювали 83% загальної площі сільськогосподарських угідь¹⁷.

У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найбільш активно фермерські господарства створювалися на початку 90-х років. У 1992 р. було зареєстровано 2098 господарств, а у 1993 р. їх уже налічувалося 14 681¹⁸. Труднощі розвитку пов'язувались із низкою факторів, зокрема, відсутністю на той час закону про фермерство, та державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення й обслуговування господарств. Не завжди задовольнялися клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» (1992 р.). Ним визнавалося фермерство як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами. Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства вбачалася винятково через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Більш сприятливі умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже члени колективних господарств одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

До 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998–1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося насамперед загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутували. У 1994 р. така доля спіткала 1900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від тих, які вже припинили свою діяльність¹⁹. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. У цілому за 1992–2004 рр. кількість господарств зросла майже у 22 рази²⁰. Найбільше їх діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – у Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині. Якщо в 1991 р. у середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і

14,6 га ріллі, то в 2003 р. – відповідно, 72 і 67 га²¹. У 1997–2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%), найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га²².

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і те, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, які раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, яка має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники. Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки та матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Однак найбільш трагічні наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох все ще влаштовувала традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Кожна форма господарювання мала свої переваги і недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об'єднань та почали з'являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому.

Економіка сільського господарства практично знаходилася між державним капіталом і ринком. Держава не спромоглася створити нормального економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Протягом 1990-х рр. валова продукція сільського господарства зменшилася на 21,6%. Виробництво зерна скоротилося з 51 до 21 млн т, м'яса – з 4,3 до 2,1 млн тонн. У 1998 р. збитково працювало 88% сільськогосподарських підприємств²³. Застосовувані економічні механізми просто знищували сільськогосподарське виробництво. Склалося так, що нерентабельний сектор економіки – сільське господарство – змушений був робити внески до бюджету та позабюджетних фондів, збільшуючи тим самим власну збитковість, що було нонсенсом і ставило сільгоспідприємства у дискримінаційне становище. До чинників, які сприяли падінню аграрного виробництва, слід віднести також тривалу неврегульованість ринку збуту продукції; зношеність основних фондів сільгоспідприємств; дефіцит та високу вартість енергоносіїв; бартерні операції, до яких змушені були вдаватися господарства. Сільськогосподарське виробництво виявилось неспро-

можним забезпечити продовольчий комфорт громадян. Протягом 1990–2001 рр. калорійність раціону харчування українських громадян скоротилася з 3597 до 2600 кал. Частка продуктів тваринного походження в раціоні пересічних громадян зменшилася з 28,5% до 20%. Відповідно, в 2,2 рази менше ними споживалося м'яса, у 1,9 – риби і рибопродуктів, 1,8 – молока, 1,6 – яєць. Істотно зменшилося також споживання цукру, фруктів і ягід²⁴. Україна втратила продовольчу незалежність і почала розширювати імпорт продуктів харчування. Причому ця справа не була налагоджена так, аби діяли регулятори кількості ввезеної продукції. Комерційні структури, які перебували під «дахом» високих посадовців та політиків, переслідуючи мету за будь-яку ціну одержати якомога більше прибутків, безсистемно завалювали Україну продукцією, головним чином, низької якості.

У 2001 р. було експортовано продуктів тваринництва майже на 450 млн дол.²⁵ Вітчизняні товаровиробники скоротили виробництво м'яса протягом 1990–2000 рр. утричі. Споживання населенням виявилось вдвічі–вчетверо меншим ніж у європейських країнах. У 2002 р. виробництво м'яса було збитковим на 35%, а молока – на 8%²⁶. Це обумовлювалося обмеженістю внутрішнього ринку, падінням закупівельних цін, збереженням їх «ножиць», коли різниця між оптовими і роздрібними осідала поза межами аграрної сфери і не використовувалася для відтворення виробництва, низькою продуктивністю худоби.

Катастрофічні наслідки для сільськогосподарського виробництва мала цінова політика, яка ініціювалася державою та підтримувалась окремими вітчизняними економістами-аграрниками. На початку 90-х рр. у колі вчених-аграрників домінувало уявлення про те, що стратегічним напрямком реформи цінової системи АПК має бути поетапна (по мірі становлення ринкових відносин) лібералізація цін. Пропонувалося розширити масштаби застосування вільних цін, замінити державне регулювання системою економічних важелів. Особливо наголошувалося на тому, що ціни на продукцію сільського господарства повинні гарантувати еквівалентність грошового обміну між містом і селом, вони повинні забезпечити сільськогосподарським підприємствам та фермерським господарствам передумови для їх розширеного відтворення і нормальної госпрозрахункової діяльності, а також сприяти повнішому задоволенню продовольчих потреб суспільства і сировинних промисловості²⁷. Разом із тим брак досвіду змушував вдаватися до використання у цій сфері досвіду попередніх десятиліть, коли державні дотації поглиналися диспаритетом цін на промислову й сільськогосподарську продукцію. Було встановлено жорстке державне регулювання цін, введені численні податки, що буквально спустошили село. Концепція, що матеріалізувалася владними органами, заперечувала необхідність державної підтримки сільського господарства, по суті пропагувала його повну некерованість. Вона й визначила зміст перших законодавчо-нормативних актів із питань кредитування та оподаткування сільської економіки.

Основними інструментами, які використовувались у процесі вирішення продовольчої проблеми, виступали державні закупівлі, субсидії, маніпулювання цінами і торгівлею, тяжіння державного контролю над активами та діяльністю сільськогосподарських підприємств. Держава спочатку зменшувала обсяги закупівель продукції у сільгоспвиробників для загальнодержавних потреб, а згодом повністю відмовилася від державного контракту та гарантування їм вигідної реалізації запропонованих ними товарних обсягів сільськогосподарської продукції.

Протягом 1994–1996 рр. державні закупівлі сільгосппродукції зменшилися до рівня, необхідного для задоволення потреб громадського сектора (армії, міліції, медичних закладів тощо). Влітку 1994 р. відновлювалося державне замовлення в обсязі 10 млн тонн зерна, що становило приблизно 30% валового збору²⁸. Держава таким чином змушена була механізм ціноутворення регулювати в

ручному режимі, зберігаючи систему твердих цін. Ліберальні засади ціноутворення не влаштували частину аграрної бюрократії, а також олігархічні клани, які мали надприбутки від визискування села. Всіляко гальмуючи впровадження цивілізованих ринкових відносин, вони домагалися зниження закупівельних цін на сільгосппродукцію, водночас підвищуючи їх на пально-мастильні матеріали та електроенергію. Для придбання тонни пального, мінеральних добрив чи техніки виробники змушені були віддавати чи не всю вироблену продукцію.

Нерівнозначність цінового обміну в поєднанні з економічною та фінансовою кризою призвела до наростання обсягів бартерного товарообміну. Якщо в 1995 р. на умовах безгрошової форми розрахунків було реалізовано 12% загального обсягу зерна, то в 1999 р. ця цифра зросла до 33,7%. У 1999 р. за бартерними угодами реалізовувалося більше половини насіння соняшнику, 43% цукру, 22% олії²⁹. По бартеру на експорт було відправлено товарів на суму 31,5 млн доларів³⁰. Сільськогосподарська продукція обмінювалась у такий спосіб на паливно-мастильні матеріали, міңдобрива, техніку, виробники яких дозволяли собі диктувати монополю високі ціни на них.

У середині 90-х років було започатковано формування нормативно-правових та організаційних основ для функціонування такого ринкового механізму ціноутворення, як біржова торгівля. Слід відмітити, що досить затягнулося у часі визрівання розуміння серед політиків та господарських керівників переваг такого компонента ринку. Закон України «Про товарну біржу», прийнятий Верховною Радою у січні 1992 р., практично не працював. Проведений у 1995 р. Національним банком України перший відкритий оптовий аукціон із продажу сільгосппродукції переконливо довів, що саме біржа може дати паритетні принципи ціноутворення. Це враховувалося під час створення у травні 1995 р. Української аграрної біржі³¹. Постановою уряду «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» (листопад 1995 р.) утворювалася Державна комісія з питань організації біржового сільськогосподарського ринку³². Із того часу в Україні поступово почала складатися певна система бірж, яка поділялася на центральні, міжрегіональні, регіональні. Центральних було три: Українська біржа, Київська універсальна товарна біржа, Українська аграрна біржа. Регіональних бірж, що торгували сільгосппродукцією, у 1996 р. налічувалося 23. У 1995 р. через них було реалізовано сільгосппродукції на суму понад 220 млн гривень, що становило 41% від загальної вартості товарів, за якими були укладені угоди³³.

Державна влада систему кредитування сільгосппідприємств практично звела нанівець, ставилася до неї з байдужістю та продовжувала за інерцією наслідувати звичку попередніх радянських десятиріч, коли село розглядалось як економічний донор. Комерційні ж банки не могли надавати селянам кредити здебільшого на прийнятних для них умовах. Вони підключалися державою на правах пожежних команд до усунення загрози зриву посівної кампанії чи збирання врожаю шляхом термінового виділення кредитних ресурсів. Кредитування сільгосппідприємств припинялося з причин: коли досить високою залишалася вартість кредитних ресурсів, збитковості виробництва, браку кредитних ресурсів у банківській системі. Загальний обсяг кредитних ресурсів комерційних банків становив близько 20 млрд грн, що не могло покрити повної потреби у кредитному забезпеченні тільки сільського господарства³⁴.

Особливість кредитування галузі полягала і в тому, що в неї майже не вкладалися довгострокові інвестиції. Протягом 2002 р. у сільське господарство було залучено 5,5 млрд грн короткострокових кредитів, оплата процентних ставок за якими частково відшкодовувалася з держбюджету. Відповідно до співвідношення цін на сільгосп- і промислову продукцію відбувалося коливання у величинах прибутків господарств і галузі в цілому. У 1997–1999 рр. виробництво було

збитковим, у 2000 р. одержано прибутків на суму 1,44 млрд грн, у 2001 р. вони вже були удвічі меншими, а в 2002 р. – зовсім мізерними³⁵.

З огляду на численність обставин, інертно розв'язувалася проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Державною владою не було розроблено цілеспрямованої, стратегічно зорієнтованої технічної і технологічної політики. Внаслідок цього одночасно з розривом економічних і технологічних зв'язків, що функціонували в господарському комплексі СРСР, почалося падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села. Щодо розробки нових і вдосконалення існуючих технічних засобів, ще з радянських часів залишалось багато проблем, зокрема, на підприємствах зберігалася висока матеріально-, енерго- і трудомісткість продукції, низький рівень використання сировини і виробничих потужностей. Вони випускали лише 27% потрібних найменувань машин, а їх здобуток був у 10–12 разів менший, ніж у зарубіжних аналогів³⁶. Крім того, через економічну кризу та зниження купівельної спроможності сільськогосподарських товаровиробників відбувалося те, що вітчизняні сільгоспмашинобудівні заводи не могли витримувати конкурентної боротьби з іноземними постачальниками. Техніка ставала найбільш жорстко лімітуючим ресурсом виробництва на селі, що викликало значне зниження обсягів виробництва, різке погіршення фінансового стану господарств. Фактично сільськогосподарське виробництво функціонувало в умовах технічної кризи. Протягом 1990–2000 рр. виробництво тракторів скоротилося з 106 221 до 4034, сіялок – із 57 066 до 2003, комбайнів кукурудзозбиральних – із 5452 до 9, бурякозбиральних – із 8600 до 60³⁷.

Якщо у 1990 р. на 1000 га сільськогосподарських угідь припадало 11,8 фізичного трактора, то в 2000 р. – тільки 6,3. Кількість зернозбиральних комбайнів у розрахунку на тисячу гектарів посівів зернових за цей період скоротилася з 7,6 до 4,1 одиниць. Розмір площі, яку обробляв кожний комбайн, зріс із 136 до 244 га, що призводило до збільшення термінів збирання врожаю, втрат вирощеного зерна³⁸.

В Україні склалася парадоксальна ситуація: замість того, щоб фінансово-матеріальні зусилля спрямовувати на випуск вітчизняної зернозбиральної техніки, її кошти витрачалися на збирання зарубіжних комбайнів. Схоже, що кожен регіон намагався здійснювати «власну політику» в галузі комбайнобудування. Аналогічна ситуація складалася із закупівлею тракторів. Запропоновані державою механізми поставок техніки селу через лізинг і пільговий продаж (з компенсацією 30% вартості і частково кредитної ставки) через бюрократичну тягину, інші причини діяли часто неефективно³⁹. Разом із тим у результаті самовідданої праці вітчизняних конструкторів, інженерів, висококваліфікованих робітників галузі сільськогосподарського машинобудування вдалося досягти позитивних зрушень щодо випуску системи машин для АПК. У 2003 р. в Україні технічні потреби сільського господарства забезпечувалися майже на 80% саме механізмами, виготовленими з вітчизняних зразків⁴⁰.

На початку 90-х років одним із шляхів технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва стало створення механізованих загонів та збирально-транспортних комплексів, діяльність яких здійснювалася на комерційній основі. Вони здійснювали збирання зернових, заготівлю кормів, виконання ремонтних робіт тощо. Збирально-транспортні комплекси особливого поширення набули у Глобинському, Кременчуцькому та Кошманівському районах Полтавщини. Фірма «Аірос» у Хмельницькому районі на Хмельниччині успішно забезпечувала фермерів технікою, запчастинами та паливом за умови укладання ними договорів із державою на реалізацію виробленої продукції⁴¹. У 1997 р. в Україні вже налічувалося близько 15 тис. машинно-технологічних господарських структур: машинні двори і машинно-тракторні парки господарств, ремонтно-транс-

портні підприємства сільгоспхімії, райагропостачу тощо⁴². Вони базувалися на різних формах власності⁴³.

Водночас у соціальному середовищі українського селянства відбувалися досить непрості, а то й драматичні процеси. Саме селянство, яке мало найбільш виразну ментальну консервативність, виявилось неготовим до ломки усталених стереотипів, а тому демонструвало просто безпорадність перед труднощами і навіть несприйняття пропонуванних змін. Невпинно розвивалися деградаційні процеси в соціально-демографічній сфері села. Слід підкреслити, що поглиблення демографічної кризи на селі зумовлювалося низкою факторів: різким зниженням життєвого рівня сільського населення; істотним погіршенням його медичного обслуговування та зростанням захворюваності, зокрема, на туберкульоз; поширенням безробіття; зменшенням кількості шлюбів і збільшенням розлучень; посиленням депопуляції. Як бачимо, в 90-і роки багато в чому змінився якісний характер кризи, порівняно з 80-ми роками, коли абсолютна чисельність сільського населення скорочувалася, головним чином, за рахунок міграції. Домінантну роль почали відігравати висока смертність і скорочення тривалості життя сільських трудівників. Отже, демографічні характеристики погіршилися до такого рівня, що, без перебільшення, набули загрозливого характеру для майбутнього українського суспільства.

Українське село за роки незалежності втратило майже 1 млн жителів, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності у країні становила 32,3%, або 15,3 млн чол. (2005 р.). Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2005 р. уже 10,3⁴⁴. А питома вага селянських господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1%⁴⁵. Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалося, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 90-і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 80-х років в Україні налічувалося близько 400 міст (у тому числі 132 міста обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то у 1996 р. – 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 90-х років, відповідно до змін, в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян⁴⁶. Проте основним фактором, що вплинув на зменшення кількості сільських жителів, було природне скорочення.

Таким чином, протягом усіх цих років на селі домінувала тенденція переваги смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раз було менше ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раз. За даними Міністерства охорони здоров'я, протягом 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на кожну 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. чоловік. У 2004 р. коефіцієнт смертності мав такий показник: 10,1 дитина на 1000 народжених⁴⁷. На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Протягом 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначився кількістю народжень із розрахунку на 1000 чол. населення, знизився з

12,7% до 9,3%, і був найнижчим за весь повоєнний період⁴⁸. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–2004 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 осіб) зменшилася з 7,4 до 4,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалася в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Протягом 2004 р. на селі було розірвано 38 791 шлюб. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від однієї до трьох дітей у віці сім–вісім років⁴⁹.

Такі обставини не могли не позначитися на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо в 1993 р. із кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43⁵⁰. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становить 24 роки⁵¹. Загалом 3/4 дітей народжувалося саме такою віковою категорією жінок⁵². Усе менше дітей народжували жінки старших вікових категорій. Зростали і показники смертності селян. Протягом 1990–2004 рр. кількість померлих селян збільшилася з 272,6 тис. до 300,8 тис. чоловік або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19,6%⁵³. Ця динаміка особливо прискореною виявилась у першій половині 90-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру. Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. При цьому близько 70% із них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами⁵⁴. У 90-і роки відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995–1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 років. У 1999–2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому⁵⁵. Серед померлих протягом 1995–1997 рр. 65% становили чоловіки працездатного віку⁵⁶. Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991–1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основна причина цього явища – низька виробнича дисципліна у сільгосп підприємствах. Більше третини смертельних випадків трапилося через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалося понад 25 років⁵⁷.

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо у тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалася наркоманія і токсикоманія, зростає кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зростає на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2%⁵⁸.

Погіршення демографічної ситуації зумовилося і міграційним рухом сільського населення. Міграційні втрати продовжували підривати природну основу демотворюваних процесів на селі. Цим самим втрачалося багато майбутніх батьків і матерів. Упродовж багатьох років село через міграцію втрачало щороку 200–250 тис. чол. Якщо в 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним відпливом, а природне скорочення становило ли-

ше 6,6%, то у 1990 р., відповідно 55 і 44,9%⁵⁹. Починаючи з 1991 р., міграційний рух селян за своїм впливом на загальну динаміку зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку, п'яту частину – діти до 15 років; кожний десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалася у бік міст обласного й районного підпорядкування. Міжобласним видом міграції охоплювалися в основному громадяни, які проживали в зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалася зміною громадянства і виїздом не лише у країни Заходу, а й до ближнього зарубіжжя, в основному до Росії.

Різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості і можливості одержання безкоштовного житла у місті змусили 432 тис. міського населення в надії на виживання за рахунок використання землі переселитися в сільську місцевість, залишивши в місті житло дітям. Це – особи старшого віку, в основному вихідці із села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо). Міграційний рух цих категорій громадян у сільську місцевість найінтенсивніше відбувався впродовж відносно нетривалого проміжку часу: лише у 1992–1993 рр. Завдяки цьому применшувався негативний вплив депопуляції. А позитивні чинники адміністративно-територіальних перетворень сприяли зростанню на 13,4 тис. чол. населення села⁶⁰. Однак уже у 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі «село > місто» значно послабилася, внаслідок чого позитивне сальдо в цілому по Україні скоротилося майже вдвічі і зменшувалося в подальші роки. За 1993–1996 рр. абсолютне значення його відбулося в 10 разів, а в 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в 1,1 тис. чол., знову при цьому змінивши міграційні потоки селян у напрямі «село > місто»⁶¹.

Відбувалися якісні зміни у характеристиках трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Протягом 1990–1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зміни. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилася з 8876,4 до 8110,7 тис. осіб або на 755,7 тис.⁶² Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990–2000 рр. число зайнятих скоротилося на 2181,7 тис. чол. В Автономній Республіці Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів⁶³. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників⁶⁴. Найнижчі темпи вивільнення працівників характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином, через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалася в малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 90-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилася на 35,2%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивалися ще більшими темпами, а показники досягали 45–60%⁶⁵.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше,

порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий із кількості зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% було зайнято у матеріальному виробництві; 16% – у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні; 11,9% – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн не працювали і не навчалися, тобто кожний третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р. Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн осіб, або у 9,2 рази, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн працівників вимушено поповнили категорію працюючих в особистих селянських господарствах. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн осіб, або в 4,2 рази, фермерських – з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих становила лише 14%⁶⁶. На відміну від країн із ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшується у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією передусім різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Сільське господарство, як ніяка інша галузь діяльності, акумулювало основну частину так званого прихованого безробіття. У 1998 р. воно коливалося у межах 1–1,3 млн чол. Це дає підстави робити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, аніж подавалось в офіційних статистичних виданнях. На початку 2004 р. державні служби зайнятості сільському населенню могли запропонувати лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне пропонуване робоче місце претендувало 35 безробітних селян⁶⁷. Збереженню прихованого безробіття значною мірою сприяли бартерні розрахунки, які здійснювалися сільгоспспідприємствами, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставала заборгованість у виплаті зарплати або сплата її в неповному розмірі. Формування форм власності та організації виробництва зумовили появу нових соціальних верств на селі. Майже на 98% зменшилася питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів колективних сільгоспспідприємств і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки: фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. На кінець 90-х рр. їхня частка у складі сільських трудівників сягала 5%. У переробних галузях з'явилися такі нові соціальні категорії, як підприємці та наймані робітники⁶⁸. Деякі трудівники села, переважно 35–45-річного віку, перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, що обслуговували агропромисловий комплекс. Певна частка представників інтелігенції – вчителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, а також спеціалістів сфери побуту протягом 90-х років значно скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники А.Деркач, С.Веретенников, А.Єрмолаєв виділили п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені й багаті, і дійшли висновку, що лише за 1990–1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3% ; другої – з 18 до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилась із 58,9 до 27,2%, п'ята – зросла з 4,1 до 7,7%⁶⁹. Разом із тим внаслідок змін у правовому, соціальному та

економічному положенні сільських трудівників відбувалися трансформації в їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробила реальним отримання у приватне користування земельного наділу. У 90-х рр. селянство здобуло право здавати власні землі в оренду та одержувати за це орендну плату. Було розроблено законодавчу базу, яка врегульовувала механізм орендних відносин. В аграрній сфері почав діяти новий тип господарських відносин, з'явилися орендарі й орендодавці, що почало знаходити відповідний відбиток у формуванні нового соціального статусу.

Зміна структури аграрних підприємств, на яких сільські трудівники прикладали свою працю, спричинила скорочення трудових ресурсів державного і кооперативного сектора аграрної галузі та зростання масштабів зайнятості у приватних господарствах. Чисельність працівників приватних господарств наближалася до половини від усієї кількості трудового потенціалу сільського господарства. Прошарок селян, які працювали у приватному секторі, збільшився принаймні втричі. Це відбулося завдяки легалізації трудової діяльності в особистих приватних господарствах населення як основній рівноправній сфері докладання праці, виникненню і розвитку селянських (фермерських) господарств та інших структур аграрного господарства, які базувалися на приватній формі власності. Майже половина трудового потенціалу – це зайняті в особистих підсобних господарствах. Відбувалися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 90-х років селянство ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалося лише на власні сили і не орієнтувалося на ринок, і переважна його частина негативно ставилася до можливості найму на роботу до сусіда – фермера, то в кінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус «найманого працівника». Нові реалії нашого життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

¹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т.1: Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа та ін. – К., 2000. – С.146.

² Там само. – С.162.

³ Інформація Головного управління з питань економічної політики Адміністрації Президента України // Президентський вісник. – 2000. – №19. – С.3.

⁴ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С.165.

⁵ Село: від КСП до ВАТ // Голос України. – 1996. – 13 травня.

⁶ Черевко Г. Фермерські кооперативи в розвинутих капіталістичних країнах // Земля і люди України. – 1992. – №13. – С.10.

⁷ Болгарова Н.К. Особливості розвитку господарських форм використання землі в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.49.

⁸ Падалка С.С. Україна 60–90-х років ХХ століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності. – К., 2000. – С.324.

⁹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.165–166.

¹⁰ Падалка С.С. Вказ. праця. – С.324.

¹¹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.166–167.

¹² Черевко Г. Вказ. праця. – С.10.

¹³ Лазня В., Лазня І., Бойко В. Про необхідність розвитку агропромислових формувань ринкового типу // Економіка України. – 1996. – №2. – С.70.

¹⁴ Там само. – С.70.

¹⁵ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Вказ. праця. – С.165.

¹⁶ Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – К., 2005. – С.96.

¹⁷ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.236.

¹⁸ Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє: Науково-популярні нариси у 3 т. – Т.2: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С.138, 140.

- ¹⁹ Саблук П. Вказ. праця. – С.140.
- ²⁰ Сільське господарство України за 1997 рік: Статистичний щорічник. – К., 1998. – С.144; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.96.
- ²¹ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.250; Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». – К., 2004. – С.324.
- ²² Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Историчні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.186.
- ²³ Супіханов Б. Реформи в АПК: стан і перспективи (Доповідь на всеукраїнських зборах селян 9 лютого 1999 р.) // Сільський час. – 1999. – 12 лютого.
- ²⁴ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т.2: Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – К., 2003. – С.105.
- ²⁵ Там само. – С.107.
- ²⁶ Там само. – С.108.
- ²⁷ Ціноутворення в умовах формування ринкових відносин в АПК / За ред. П.Саблука, В.Ситника, М.Шпичака. – К., 1997. – С.4.
- ²⁸ Там само. – С.346.
- ²⁹ Саблук П. Вказ. праця. – С.221.
- ³⁰ Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Головне управління реформування і ринкових відносин. – 1998. – Липень.
- ³¹ Беренштейн Б.Л., Куценко Л.М. Розвиток біржової торгівлі в умовах багатоукладності аграрного сектора // Українське село в 20–90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис. – К., 1998. – С.101.
- ³² Наказ міністра Міністерства агропромислового комплексу України «Про створення Української аграрної біржі» // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу. – 1995. – Травень.
- ³³ Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку. – К., 1997. – С.92–93.
- ³⁴ Саблук П. Вказ. праця. – С.466.
- ³⁵ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – Т.2. – С.89.
- ³⁶ Хорунжий М.Й. Аграрна політика: Навч. посібник. – К., 1998. – С.135.
- ³⁷ Саблук П. Вказ. праця. – С.364.
- ³⁸ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.241.
- ³⁹ Тракторні ігри під лізингом «брендом» // Україна молода. – 2003. – 25 лютого.
- ⁴⁰ Найдя П., Павленко П. До розробки конструкції та освоєння виробництва тракторів і машин в Україні // Техніка АПК. – 1996. – №1. – С.1–3.
- ⁴¹ Інформаційний матеріал про приватні підприємства агросервісного напрямку // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу. – 1995. – Грудень.
- ⁴² Гайдуцький П., Лобас Т. Відродження МТС. – К., 1997. – С.196.
- ⁴³ Там само. – С.197.
- ⁴⁴ Населення і трудові ресурси села // За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К., 2002. – С.11–12; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.182.
- ⁴⁵ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.239.
- ⁴⁶ Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.38–39.
- ⁴⁷ Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.191; Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
- ⁴⁸ Населення і трудові ресурси села. – С.49.
- ⁴⁹ Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.36; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.186, 189.
- ⁵⁰ Стахневич А. Вказ. праця. – С.36.
- ⁵¹ Населення і трудові ресурси села. – С.50.
- ⁵² Стахневич А. Вказ. праця. – С.36.
- ⁵³ Населення і трудові ресурси села. – С.51; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.186.
- ⁵⁴ Живора С. Вказ. праця. – С.41–42.

- ⁵⁵ Населення і трудові ресурси села. – С.52.
- ⁵⁶ Живора С. Вказ. праця. – С.43.
- ⁵⁷ Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996 . – 11 жовтня.
- ⁵⁸ Стан здоров'я населення: Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С.56–57.
- ⁵⁹ Населення і трудові ресурси села. – С.54.
- ⁶⁰ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – Т.2. – С.78.
- ⁶¹ Населення і трудові ресурси села. – С.55.
- ⁶² Там само. – С.87.
- ⁶³ Там само. – С.100–101.
- ⁶⁴ Там само. – С.101.
- ⁶⁵ Там само. – С.102.
- ⁶⁶ Там само. – С.103; Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.12; Ринок праці України у 2003 році. – К., 2004. – С.197.
- ⁶⁷ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.97; Ринок праці України у 2003 році. – С.200.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Деркач А., Веретенников С., Ермолаєв А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. – К., 1995. – С.190.

The author examines general tendencies of social and economical changes in Ukrainian village after declaration of state independence basing on documents and materials used for scientific means for the first time. The article shows effectiveness of agricultural policy, state protectionism of farming particularly in the spheres of such key elements as property, investment and financial, material and technical support of village needs in the light of modern conceptual approaches to the study of historical events and phenomena. The author considers the processes in social environment of village workers basing on analysis of political, legal, social and economical factors.